

Xədicə HEYDƏROVA

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu,
Azərbaycan dili tarixi şöbəsinin müdiri
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
E-Mail: heyderova73@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-1148-8326>

**NƏSİMİ YARADICILIĞINDA “SAÇ” KONSEPTİNDƏ İŞLƏNƏN TƏSƏVVÜFİ
TERMIN VƏ İFADƏLƏR**

Xülasə

Məqalədə İmadəddin Nəsiminin yaradıcılığında “saç” konseptində işlənən leksik vahidlərin təsəvvüfi, hürufi və Qurani mənalandırılması araşdırılır. Klassik təsəvvüf poeziyasında saç qeybi-hüviyyəti, ilahi zətin idrak olunmazlığını ifadə edən simvol kimi baxılmış, hələ Nəsimidən əvvəl də saç/zülfü Məhəmməd peyğəmbərin mübarək saçına və oradan da Qurani-Kərimə işarə edən bədii vasitə kimi təqdim etmək ənənəsi mövcud olmuşdur. Nəsimi bu ənənəni daha da dərinləşdirərək “saç”ı Qurani-Kərimin özü, ayələrin rəmzi, möhkəm hidayət yolu və ilahi bilik mənbəyi kimi təqdim edir. Tədqiqatda sinonim, antonim, təşbih, metafor, frazeoloji vahidlər və Qurandan iqtibas edilmiş ifadələr (*həblülmətin*, *ürvətül-vüsqa*, *vəl-mürsəlat*, *ələm nəşrəh*, *vəş-şəms*, *inna hüdeynahüs-səbil* və s.) sistemləşdirilmişdir. Şairin poetikasında “saç” istiva xətti, reyhani xəttatlıq üslubu, sünbül, zülfi-cim, zülf çövkən Yar, mişki-Xəta kimi obrazlarla assosiasiya olunur. Saçın “möhkəm ip” (Ali-İmran 103) kimi təqdimatı Qurana bədii işarədir. Məqalədə Cahanşah Həqiqi, Molla Pənah Vaqif, Məhəmməd Füzuli və digər klassiklərin əsərlərində də zülf-həblülmətin paralelliyinə diqqət çəkilir. Saçın qoxusunun vəsfində isə təsəvvüfdə mərifət ətrinin ilahi həqiqətə aparan rəmz olması vurğulanır. Nəticə olaraq müəyyən edilir ki, Nəsimidə saç/züflə bağlı obrazlar yalnız estetik vasitə deyil, həm də hürufi ideologiyanın, Qurani məzmunun və sufi metafizikasının daşıyıcısı kimi poetik funksiyaya malikdir.

Açar sözlər: İmadəddin Nəsimi, saç, zülf, təsəvvüf, hürufilik, həblülmətin, qurani simvolika.

UOT: 37.013

DOI: <https://doi.org/10.54414/AYKT1967>

Giriş

İmadəddin Nəsimi (1369–1417) Azərbaycan ədəbi-mədəni irsinin ən görkəmli nümayəndələrindən biri, hürufi təlimin poeziyada ən parlaq ifadəçilərindən hesab olunur. Onun poetikasında simvolik və metaforik sistem geniş yer tutur və müxtəlif təsəvvüfi, hürufi, Qurani elementlərlə zənginləşir. Bu baxımdan “saç” və onun sinonimi olan “zülf” leksik vahidləri Nəsimi şeirində yalnız estetik obraz kimi deyil, həm də dərin məna qatları olan semantik vahidlər kimi çıxış edir. Klassik Şərq poeziyasında saç və zülf qeybi-hüviyyəti, ilahi zətin idrak olunmazlığını, eşq yolçuluğunda mənəvi maneələri və ilahi gözəlliyin cazibəsini ifadə edən rəmzlər kimi formalaşmışdır. Nəsimi isə bu simvolu Qurani-Kərim, onun ayələri və hidayət yolu ilə əlaqələndirərək yeni semantik yüklə təqdim

edir. Onun şeirlərində saç “həblülmətin”, “ürvətül-vüsqa”, “və-l-mürsəlat” kimi Qurani ifadələrlə yanaşı, istiva xətti, reyhani xəttatlıq üslubu, sünbül, zülfi-cim kimi bədii obrazlarla assosiasiya olunur. Bu məqalə Nəsimi yaradıcılığında “saç” konseptində işlənən təsəvvüfi termin və ifadələrin semantik təhlilinə həsr edilmişdir.

Metodlar

Araşdırma leksik-semantik, mətn-daxili kontekstual və müqayisəli-tarixi metodların sintezinə əsaslanır. Əsas metodoloji istiqamətlər aşağıdakılardır: 1) Leksik-semantik təhlil: “Saç” və “zülf” leksik vahidlərinin sinonim, antonim və assosiativ əlaqələri, semantik sahələri müəyyən edilmişdir; 2) Mətdaxili kontekstual analiz: Nəsiminin şeirlərində bu leksik vahidlərin poetik funksiyası, metaforik və simvolik mənaları, Qurani istinadlarla

əlaqəsi öyrənilmişdir; 3) Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq: Nəsimi ilə yanaşı Cahanşah Həqiqi, Molla Pənah Vəqif, Məhəmməd Füzuli və digər klassiklərin əsərlərində eyni simvolun işlənmə formaları müqayisə edilmişdir; 4) Mənbəşünaslıq yanaşması: Qurani-Kərim, təfsir ədəbiyyatı və hürufi mətnlərdə “saç” simvolunun izahı araşdırılmış, onların poetik tətbiqi izlənmişdi; 5) Simvolik-metaforik təhlil: Saçın təsəvvüfdə və hürufilikdə ideoloji yeri, mənəvi məna qatları və poetik funksiyası müəyyənləşdirilmişdir.

Müzakirə

Nəsimi yaradıcılığının simvolik anlam yükü və bu anlamı ifadə edən söz qrupu daşıyıcısı olan saç və onun sinonimi kimi işlədilən “zülf” leksik vahidləri təsəvvüf ədəbiyyatında hələ Nəsimiyə qədər artıq metaforik və simvolik xüsusiyyətlərlə istifadə olunurdu. Orta əsr Azərbaycan təsəvvüf ədəbiyyatında və Nəsiminin şeirlərində işlənən saç və zülf leksik vahidlərinin kontekstual mövqeyindən çıxış edərək aşağıdakı nəticələri əldə etdik. Şair deyir:

*“Zülfünə vermiş əmanət Həq əzəldə sirrini,
Ey əmanətdar, əmini-kirdigarım, qandasan?”* [1, II, 37].

Burada Nəsiminin müraciət etdiyi *Əmini-Kirdigar* (Allahın doğru danışanı) – Məhəmməd peyğəmbərdir. Şair ona əmanət sahibi – *əmanətdar*, – deyərək müraciət edərək bildirir ki, Haqq əzəl gündə onun zülfünə sirrini əmanət etmişdir.

Bu sirrin mahiyyətini anlamaq məqsədilə tədqiqatımızda Nəsimi yaradıcılığında “saç” leksik vahidi ilə bağlı müşahidə olunan sinonim, antonim, təşbih, metafor və əlamətləri tədqiq edərək sistemləşdirməyə çalışdıq. Şairin əsərlərində saç ilə bağlı müşahidə assosiativ əlaqəli leksik vasitələr bunlardır: söz və ifadələr, frazeoloji ifadələr, Qurandan iqtibas edilmiş ifadələr.

“Saç” konseptində işlənən sinonim cərgə

Nəsimi hürufi təlimə əsasən saçı üzün yeddi xəttindən biri sayır: *“Qaşü kirpik yeddi oldu saç ilə”* [2, II, s. 296]. Onun şeirlərində “saç” konseptində bir çox sinonimlər işlədir: zülf, zülfi-cim, saç, geysu, türə, tarə, sünbül, pürçin.

Şairin poetikasında qıvrım saç cüm (چ) hərfi ilə vəsf edir: *“Rəsmidir vəş-şəms üzrə şol mübarək zülfi-cim”* [2, II, s. 92]. Şair metaforik olaraq sünbül leksik vahidindən istifadə edir: *“Şol sünbülü-pürçin ilə sevdayə düşdüm, nedəvüz”* [3, I, s. 79]. Burada sünbül və pürçin ikisi də fars mənşəlidir. Pürçin qıvrılmış, çox qıvrım anlamını ifadə edən epitetdir. Sünbül sünbülçiyikimilər fəsiləsinə aid çoxillik soğanaqlı bitki cinsinin adıdır. Salxım şəklində qıvrıncıq ləçəkli ətirli çiçəkləri olan bir bitkidir. Xəlvətiyyə təriqətinin Sünbülüyyə qolunun qurucusu olmuş Sinan, rəvayətə görə bir gün vəcd halında ikən baxçasındakı sünbüllərin zikr etdiyini duymuş və ondan sonra daha heç bir çiçəyi qoparmamışdır. O gündən Sünbül Sinan olaraq tanınmış və qurduğu təriqət də Sünbülüyyə adı ilə anılmışdır. Təsəvvüf ədəbiyyatında sünbül leksik vahidi Məhəmməd peyğəmbərin qıvrım saçına, ona da paralellik aparılaraq Qurana işarə olaraq istifadə olunmuşdur. Ümumiyyətlə, assosiativ əlaqəsi olan sözlərin bir-birinin əvəzinə işlənməsi kimi hallar klassik ədəbiyyat üçün xarakterikdir. Məsələn, cam↔şərab; dodaq↔nitq↔ab və s. Yuxarıda gətirdiyimiz misal da buna bariz nümunədir: Məhəmməd peyğəmbərin saç↔Quran↔ayə.

Cahanşah Həqiqidə: *“Küfrü imandır ruxi-zülfün çü bilməz müttəqi, Sünbülün sərhəlqəsində küfrü iman istəməz”* [4, s. 41]. Gülşəni də sünbülü simvolik olaraq Quran hesab edir və şeirlərində “sünbülü-eşq” sintaktik izafətində işlədir. Bu zaman beytdən deyil, məhz qəzəlin kontekstindən anlamaq olur ki, şair burada müqəddəs kitabı nəzərdə tutur. Bax: [5., s. 164, 180].

Geysu (گیسو) fars mənşəli olub saç, hörük, tük deməkdir. Nəsimi deyir ki, ilahi eşq yaşayan aşiqin namusuna sığmaz ki, dilbərin saçına ürəyini verməsin: *“Verməmək dil dilbərin geysusuna, Sığmaya aşıqlərin namusuna”* [2, II, s. 298].

Tarə (تارہ) fars mənşəli sözdür və tel deməkdir. Aşağıdakı beytdə Quranın ayəsinə işarə edilərək istifadə olunmuşdur:

“Ey mənim eynimdə rüxsarın çü nuri-ləmyazəl

Dil saçın hər tarəsindən aləm üzrə mişkə-nab” [2, II, s. 180]

Türrə (طَرَّة) ərəb mənşəli sözdür və saç, tel, kəkıl deməkdir.

“Türreyi-ənbərfaşan ömrüm şabi-yeldasıdır

Hülqümüzdə həlqətək ol kafirin sevdasıdır”
[3, I, s. 282]

“Saç”ın ətrını ifadə edən təsəvvüf terminləri

Nəsiminin yaradıcılığında geniş şəkildə işlədılən və təsəvvüf ədəbiyyatına xas bir xüsusiyyət olan saçın ətrının vəsfı dərın simvolik anlam kəsb edir. Belə ki təsəvvüf terminı kimi “qoxu” bir şeyın həqiqəti, mahiyyəti haqqında məlumat verir. Mərifəti-ilahiyyənin ruhani qoxuları bunları alan kimsələri ölüm-süzlük cənnətlərinə və Kövsər bulağına qədər aparır. Əgər ilahi mərifətin qoxusu varsa, bu qoxu eyni zamanda o mərifətin həqiqətinə aparan bir rəhbərdir. Mövlanə bu barədə belə deyir: *“Müşk cövhərdirsə, qoxu onun ərazidir, keçib-gedən bir şeydir. Kim bu qoxunu duyub tək qoxu ilə kifayətlənməyərək müşkü axtarsa, yaxşıdır; lakin müşk qoxusu ilə kifayətlənən və ona sarılıb qalan pıdır. Çünki elə bir şeyə əl atmışdır ki, o, əlində qalmayacaqdır. Qoxunun mənbəyi müşkdür, müşk hardadırsa, qoxu da oraya götürüb aparacaqdır. Belə olan halda xəşbəxt o kəsdır ki, qoxunu duymuş və müşkə çatmışdır”* [6, s.154]. Nəsimi saçın ətrını ifadə edən aşağıdakı leksik vahidləri istifadə edir: *ənbər, ənbərfaşan, müənbər, müşk, müşki-tatar, müşki-Çin, bu(y), nafe, nafeyi-Çin*. Leksik terminlərdən *ənbər, müənbər* ərəb, *bu(y)* və *nafe* fars, *müşk* sanskrit mənşəlidir.

“Aşiqin müşki-tatarı zülfi-yarın buyıdır

Oda yansın nafeyi-Çin müşki-tatar olmasın!” [3, I, s. 170]

Bu beytdə *müşki-tatar, buy, nafe, nafeyi-Çin* təsəvvüf terminləri işlənir. *Müşki-tatar* – “Tatar xalqının yaşadığı Şərqi Türküstanda (Uyğur Muxtar Respublikası) yerləşən Lobanor gölü ilə Kökənor arasında, Altındağ ərazisində əldə edilən müşk növüdür. Dünya bazarında bahalıqlıqda və nəfislikdə ərəb müşkü olan “tüsmət müşkü”nə bərabər tutulmuşdur” [7, s.42].

Ənbərfaşan (عنبرفاشان) iki komponentli olub ərəb mənşəli *ənbər* və fars mənşəli *afşan/fəşan* “saçan, yağdıran, səpən” leksik-sintaktik təsəvvüf terminidir. *Ənbər* yağdıran, gözəl

qoxu saçan deməkdir. Nəsimi yenə saç təsəvvüf terminı vasitəsilə Qurana işarə vurur və bildirir ki, onun köməyi ilə başlanğıcı olmayan əzəli Allahu tanımışdır:

“Ənbərfaşan saçınla şol günü bulmuşam ki Aləmdə adı anın la-ibtida əzəldir” [3, I, s. 220]

Əminə Yenitərzinin bu barədə maraqlı fikri var: “İslam peyğəmbərinin saçı qara və qıvrım olduğuna görə, divan ədəbiyyatında müxtəlif ədəbi bənzətmələrlə – *ənbər-şəmin, ənbər-buy, ənbərfaşan* və s. təsviri vasitələrlə vəsf edildiyi zaman dini, xüsusilə Qurani ünsürlərilə bütün-ləşdiyi müşahidə olunur [8, s. 209-210].

“Saç” konseptində işlənən ifadələr

Mistik şair öz şeirlərində “zülfi” uğrunda *“başını top edibən”* [2, II, s. 11] canını fəda qılır və onu *“zülfi çövkən yar”* [3, I, s. 165] (Allahın ilahi iradəsinin zülfi) [9, s.167] adlandırır, hətta ilahi iradənin bilmədiyi bir kəlmə hesab edir:

“Zülfünə başın top edibən qoydu Nəsimi,

Zülfün sözünü dünyada çövkən dəxi bilməz” [2, II, s. 11]

Çövkən Nəsiminin şeirlərində Quranın simvolik ifadə vasitəsi olan saç və zülfi ilə qoşa işlənir. Demək ki, çövkən hidayət yoluna təhrikədiçi, hərəkətverici qüvvə anlamını ifadə edir. Baş isə topa metafordur. İnsanın aqlını, iradəsinı ilahi eşqə təslim etməsinı ifadə edir.

“Saç” konseptində işlənən Quranla bağlı termin və iqtibaslar

Şair şeirlərində saçı çox zaman həblülmətin adlandırır. Ərəb dilində frazeoloji ifadə olan “həblülmətin” (möhkəm ip) Ali İmran surəsi, ayə 103-dən iqtibas edilərək yaranmışdır. Bu ayədə “Allahın ipi” ifadəsi işlənir: *“Hamılıqla Allahın ipinə möhkəm sarılın və ayrılmayın! (وَاَعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا وَلَا تَفَرَّقُوا)”* [10, s. 62]. İslam təfsirlərində “həblülmətin” sözünün “Qurani” mənasını ifadə etdiyi göstərilir [11]. Şairin aşağıdakı beytlərində olduğu kimi “saç” sözü möhkəm və davamlı hidayət yolu olan Quran mənasında işlənmişdir.

“Saçın həblülmətinidir, surətin Həq,

Hidayət şəm'i üzün, ərz edər nur” [2, II, s. 197]

“Küllü-şey'ün halikün vəchindən ayrı şək degil,

Ey hidayət şəm'i üzün, vey saçın həblülmətin” [2, II, s. 68]

Ərəb dilində frazeoloji ifadə olan “həblül-mətin” (möhkəm ip) Ali İmran surəsi, ayə 103-dən iqtibas edilərək yaranmışdır. Bu ayədə *həblullah* “Allahın ipi” ifadəsi işlənir: “*Hamınız Allahın ipindən möhkəm yapışın və parçalanmayın!*” [10, s. 62]. İslam təfsirlərində “həblül-mətin” sözünün “Qurani-kərim” mənasını ifadə etdiyi göstərilir. Nəsiminin aşağıdakı beytlərində olduğu kimi “saç” sözü burada da möhkəm və davamlı hidayət yolu olan Quran mənasında işlənmişdir.

“*Ey hidayət şəm'i üzün, vey saçın həblül-mətin*” [2, II c., s. 68]

Nəsimi *həblül-mətin* termini ilə bağlı frazeoloji ifadə işlədir: *zülfində bərdar olmaq* (eyləmək), yəni Allahın ipindən asılmaq, Qurandan yapışmaq.

“*Yəni zülfü rüxün əsrarını ta Həq mana kəşf eylədi,*

Üzündəyəm gənci-xəfi, zülfində bərdar olmuşam” [2, II c., s. 115]

Klassik ədəbiyyatımızda Cahanşah Həqiqi (XV əsr) “*Dami-bəlayi-eşqə giriftar edən məni, Şol zülf imiş ki, tarəsi həblül-mətin imiş*” [4, s. 44] söyləyir. Burada Nəsimidə olduğu kimi *zülf* və *həblül-mətin* yanaşır işlənir. “*Şühədanamə*” əsərində: “*Tağrı-təalanuñ fəzlindən mədəd və yarılığ istə ki, hər kim tədbir ipi əldən qoydı, əgər həblül-mətinüñ kərəminə əl urmasa, ayağdan tez düşə*” [12, s. 75]; Molla Pənah Vəqifdə: “*Həblül-mətin zülfin, Kəbə üzündür, Mehrabım, mənbərim qaşın, gözündür*” [13, s. 66].

Məhəmməd Füzuli isə idrakın inkişafının yüksəliş məqamının sığınacaq yerini, rəhmət feyzinin ümid ipini yalnız *həblül-mətin* (Quran) bilir: “*Ərseyi-idraki-fövzi-rif'ətin darül-əman, Rüşteyi-ümmidi-feyzi-rəhmətin həblül-mətin*” [14, IV, s. 135].

Nəsimi poeziyasında “möhkəm ip” anlamı daşıyan daha bir Qurandan iqtibas edilmiş (2:256; 31:22) ərəb frazeoloji ifadəsi işlədir: *ürvətül-vüsqa*. Şair bu ifadəni yenə simvolik olaraq saç ilə əlaqələndirir: “*Kə'bə üzün oldu, zülfin ürvətül-vüsqa imiş*” [3, I, s. 316].

Nəsimi “saç”ı *vəl-mürsəlat* (77:1), *ələm nəşrəh* (94:1), *vəş-şəms* (6:96; 7:54; 12:4; 16:12; 21:33; 22:18) və s. kimi Quran ayələrindən iqtibas edilmiş ifadələrlə təqdim edir:

“*Hey – Hilalın qabü qövseyin, qaşların mehrəbdır,*

Vav – Vəhdət nuru üzün, saçların vəl-mürsəlat” [2, II, s. 156]

“*Vəl-mürsəlat*” ifadəsi Mürsəlat surəsinin 1-ci ayəsindən iqtibas edilmişdir: “*And olsun bir-birinin ardınca göndərilən elçilərə (وَالْمُرْسَلَاتُ عُزْفًا)*” [10, s. 579].

“*Ələm nəşrəh*”, “*ələm nəşrəh ləkə*” İnşirah (Şərh) surəsinin 1-ci ayəsindən iqtibas edilmişdir: “*(Ya Peyğəmbər!) Məgər Biz (haqqı bilmək, elm və hikmət dəryası etmək üçün) sənə köksünü (qəlbini) açıb genişlətmədikmi?! (أَلَمْ نَشْرَحْ لَكَ صَدْرَكَ)*” [10, s. 596].

“*Saçından bil ki, şərh oldu ələm nəşrəh ləkə, ya Rəb,*

Camalın şəm'i yasindir, yanağın nuru Tahadır” [2, II, s. 126]

Nəsimi burada demək istəyir ki, saç Quran-dır və onun şərhindən sənə Haqqı bilməyin, elm və hikmət dəryası olmağın üçün köksünün genişləndirdiyi məlum olur. Üzünün gözəlliyi Yasin surəsidir, sanki şam kimi yanaqlarına Taha surəsinin nurunu saçır. Nəsimi belə bir mübaliğəli təsvir verərkən Allahın təcəllisi olan hürufilikdə insani-kamil quruluşuna və mənəviyyətinə malik Adəmi vəsf edir.

Nəsimi – “*Ey saçın məhşər, üzün darül-xülud*” [2, II, s. 266] deyərək saçı *Qiyamət günü*, bəzən isə – “*Məskəni-ərvah saçındır, saçın, Lə'li-ləbin canlara dariuş-şəfa*” [HA, II, s. 167], söyləməklə Peyğəmbərin saçını bu dünyada və axirətdə olan ruhların məskəni hesab etməklə bədii mübaliğə həyata keçirir.

Şair *vəlleyl* işlətməklə saçın qaralığını *qəd-əfləh* (“*nicat tapmışlar*”, 87:14) ifadəsi ilə söz birləşməsi əmələ gətirir: “*Rüxün inna fətəhnadır, saçın vəlleyl-qəd-əfləh*” [2, II, s. 83]. Bununla demək istəyir ki, Quran oxuyanlar nicat tapmışlar.

Nəsimi “*İstivasıdır saçın inna hüdeynahüs-səbil*” [2, II, s. 195] söyləyir. *Inna hüdeynahüs-səbil* – “*həqiqətən, biz ona doğru yol göstərdik*” deməkdir. Bu tərkib İnsan surəsi, 3-cü ayədən iqtibas edilmişdir. Nəsimi bu ifadəni işlətməklə saçın istivasının Allah tərəfindən göstərilən doğru yol olduğunu bildirmək istəyir. Şair Taha surəsinin 5-ci ayəsi olan “*ərrəhman ələl-ərş istiva*” ifadəsinin sirrini saçdan, yəni Qurandan öyrəndiyini bildirir:

“*Ey saçından çün ayan oldu mana,*

Sirri-ərrəhman ələl-ərş-istiva” [2, II, s. 263]

Hürufilekdə bu ayənin təfsiri aşağıdakı şəkildədir: “*Rəhmanın Ərşin üzərinə istivası 28 və 32 ilahi kəlmənin insan vücudundakı zühuruna işarətdir*” [15, s. 274].

Yuxarıda göstərilən cümlə şəkilində olan qurani iqtibaslar Nəsiminin dilində nominativləşdirilərək terminləşdirilmişdir.

Nuri-Düxan – Nəsimi nur (ışıq) və düxan (qaranlıq duman; qiyamətin ilk əlaməti olan 40 gün 40 gecəlik Şərqdən Qərbə uzanacaq duman) arasında təzad yaradır: Adəmin üzünü, yanağını “nur”, qaralığına görə saçını Quran surəsinin adı ilə “Düxan” adlandırır. “*Hürufilekdə Düxan Adəmin üzündəki siyah xətlərin qarşılığındadır*” [15, s. 539].

Şair saç ərəb xəttatlıq yazısı olan “reyhani” adlandırır və artıq qəti şəkildə Qurani-Kərimi nəzərdə tutduğunu diqqətə çatdırır: “*Ol qədi tuba, saç ı reyhanidir*” [2, II, s. 274]

Nəticə

Beləliklə, nəticə olaraq deyə bilərik ki, “saç” kontekstində işlənən leksik vahidlər Nəsimi yaradıcılığında təsəvvüfi anlamda işlədilmişdir. Məhəmməd peyğəmbərin saç ↔ Quran ↔ ayə assosiativ münasibətləri bədii bənzətmələr vasitəsilə bir-birinin əvəzinə şəirlərdə istifadə olunmuşdur. *Zülfünə başın top edibən* frazeoloji ifadəsi, *zülf çövkən yar*, Quran surə adları və ayələrindən iqtibas edilmiş *həblülmətin*, *vəl-mürsəlat*, *ələm nəşrəh*, *vəş-şəms*, *inna hüdeynahüs-səbil* və s. kimi ifadələr, ərəb xəttatlıq yazısı olan *reyhani*, *zülf-cim* kimi bədii bənzətmələrlə şairin hürufile görürləri simvolizə edilir. Tədqiqatımız nəticəsində Nəsiminin əsərlərində “saç” konseptində işlənən aşağıdakı leksik-semantik bölgü üzrə təsəvvüf terminləri müşahidə olundu:

“Saç” konseptində işlənən sinonimlər: zülf, zülf-cim, saç, geysu, türre, tarə, sünbül, pürçin.

“Saç”ın ətrini ifadə edən terminlər: ənbər, ənbərfəşan, müənbər, mişk, mişki-tatar, mişki-Çin, bu(y), nafe, nafeyi-Çin.

“Saç” konseptində işlənən ifadələr: zülf çövkən Yar, başını top eyləmək.

“Saç” konseptində işlənən Quranla bağlı termin və iqtibaslar: həblülmətin, Düxan, ür-vətül-vüsqa, vəl-leyl, vəl-mürsəlat, ələm

nəşrəh, vəş-şəms, inna hüdeynahüs-səbil, qəd-əfləh, reyhani.

Aparılan tədqiqat nəticəsində İmadəddin Nəsiminin yaradıcılığında “saç” və “zülf” konseptlərinin poetik, semantik və ideoloji funksiyaları aşağıdakı elmi yeniliklərlə müəyyənləşdirilmişdir:

Qurani assosiasiya sisteminin aşkarlanması: “Saç” və “zülf” leksik vahidlərinin Qurani-Kərimdəki həblülmətin (Ali-İmran, 103), ür-vətül-vüsqa (2:256; 31:22), vəl-mürsəlat (77:1), ələm nəşrəh (94:1), vəş-şəms və digər ayələrlə bədii-assosiativ əlaqələri sistemləşdirilmişdir.

Hürufile təlimlə əlaqənin dəqiqləşdirilməsi: Saçın istiva xətti, reyhani xəttatlıq üslubu, zülf-cim və digər hürufile simvollarla əlaqələndirilməsi Nəsiminin hürufile dünyagörüşündəki mərkəzi yerini göstərir.

Təsəvvüfi simvolizmin genişləndirilməsi: Saç/zülf yalnız estetik ofbraz kimi deyil, ilahi bilik, hidayət yolu və mənəvi yüksəlişin rəmzi kimi təqdim etməsi təsəvvüf poetikasının inkişafında Nəsiminin rolunu ortaya qoyur.

Leksik-semantik qruplaşdırma: “Saç” konseptində işlənən sinonimlər, “saç”ın ətrini ifadə edən terminlər, “saç” konseptində işlənən ifadələr, “saç” konseptində işlənən Quranla bağlı termin və iqtibaslar ilk dəfə olaraq sistemli şəkildə təsnif edilmişdir.

Klassik poeziyada paralellərin müəyyənləşdirilməsi: Cahanşah Həqiqi, Molla Pənah Vaqif, Məhəmməd Füzuli və digər klassiklərin əsərlərində zülf-həblülmətin paralelliyi aşkarlanaraq Nəsimi ilə müqayisəli təhlil aparılmışdır.

Simvolik “qoxu” anlayışının tətbiqi: Saçın ətri motivinin təsəvvüfdə mərifət ətrinin ilahi həqiqətə aparan rəmzi kimi işlədilməsi müəyyənləşdirilmişdir.

Beləliklə, Nəsiminin poetikasında “saç” və “zülf” obrazları çoxqatlı semantik yüklənlənmiş, həm estetik, həm də ideoloji-fəlsəfi funksiyaya malik simvollarla çevrilmişdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. İmadəddin Nəsimi. Əsərləri. [3 cildə] // Nəsimi əsərlərinin tənqidi mətninin tərtibi / tərt.ed. C. Qəhrəmanov. – Bakı: Elm, – 1973. – c.2, – 671 səh.

2. İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. II cild. Həmid Araslının tərtibatı ilə. Bakı: “Lider nəşriyyat”, 2004, 376 səh.
3. İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. I cild. Həmid Araslının tərtibatı ilə. Bakı: “Lider nəşriyyat”, 2004. 336 səh.
4. Həqiqi, C. Şeirlər / tərt. ed. Ə.Rəhimov, L.Hüseynzadə. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2006, – 152 s.
5. Musayeva, A.Ş. Şeyx İbrahim Gülşəni Bərdəi. Divan / tərt.ed. A.Musayeva. – Bakı: Avrasiya Press, – 2006, – 416 s.
6. Güçlü B. Mevlâna'nın Eserlerinde “Yûsuf'un Gümleğinin Kokusu”. // 9-10 Ekim 2010 tarixləri arasında Manisa'da düzenlenen “Uluslararası Mevlâna ve Tasavvuf Geleneği Sempozyumu”nda sunulan bildirinin genişletilmiş və gözden geçirilmiş hali. Marife, Kış, – 2013. – s. 151-167.
7. San, İ. Cengiz Han ve Çin-Moğol İmparatorluğu. – Ankara: Medya Yayıncılık, – 2017. – 202 s.
8. Yeniterzi E. (2010). Klasik Türk Şiirinde Ülke ve Şehirlerin Meşhur Özellikleri. / Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi The Journal of International Social Research Volume: 3, Issue: 15, Klâsik Türk Edebiyatının Kaynakları Özel Sayısı -Prof. Dr. Turgut KARABEY Armağanı. Say. 301-334.
9. Çavuşoğlu A. Çevgen/Çögen Oyunu Kültürü Ve Edebî, Tasavvufî Metinlerde Yansıması. // İstem, Yıl:6, Sayı:11, – 2008. – Say. 159-174.
10. Quran-kərim və Azərbaycan dilinə tərcüməsi. Yenidən işlənmiş XVI nəşr. / Ər. dil. tərc. ed. Z.M.Bünyadov, V.M.Məmmədliyev. – Bakı: Nurlar, – 2014, – 1248 s.
11. الحيل المتين. على نظم المرشد المعين على الضروري من علوم الدين في مذهب الإمام مالك رضي الله عنه تأليف محمد بن محمد بن عبد الله بن المبارك الفتحى المراكشي المالكي الموقت طبع بالمغرب URL: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://upload.wikimedia.org/wikisource/ar/.pdf
12. Şühədanamə (Əlyazma mətnini nəşrə hazırlayan, ön sözün müəllifi, izahlar və lüğətin tərtibçisi: akademik M.Nağısoylu) / M.Nağısoylu. – Bakı: Elm, – 2019. – 1015 s.
13. Vaqif, M.P. Əsərləri. / tərt.ed. H.Araslı. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2004. – 264 səh.
14. Füzuli, M. Əsərləri. [6 cildə] / tərt.ed. H.Araslı. Bakı: Şərq-Qərb, – 2005. – c. 4. – 365 s.
15. Usluer F. Hurufilik. ilk Elden Kaynaklarla Doğuşundan itibaren. İstanbul: Kabcı Yayınevi, 2009, – 626 səh.

Хадиджа ГЕЙДАРОВА

СУФИЙСКИЕ ТЕРМИНЫ И ВЫРАЖЕНИЯ В КОНЦЕПТЕ «ВОЛОСЫ» В ТВОРЧЕСТВЕ НАСИМИ

Резюме

В статье исследуется суфийская, хуруфийская и кораническая интерпретация концепта «волос» в творчестве Имадеддина Насими. В суфийской поэтике волосы традиционно символизировали сокровенную сущность и непостижимость Божественного, а также связывались с образом волос Пророка и метафорическим образом Корана. Насими углубляет эту традицию, представляя «волосы» как метафору Корана, его аятов и «крепкой верви» (Али Имран, 103). Систематизированы синонимы, антонимы, метафоры, фразеологизмы и коранические цитаты (*хаблүл-матин*, *урватуль-вуска*, *валь-мурсаят* и др.). В поэтике поэта волосы ассоциируются с линией истива, почерком рейхани, образом зульф-и-джим, «зульф чевкан Яр», мишки-Хата, а также с образом сунбюль. Особое внимание уделено мотиву аромата волос как символу «духовного аромата» божественного знания. Делается вывод, что образы волос/кудрей у Насими несут не только эстетическую, но и идейно-философскую

нагрузку, выражая хуруфийскую концепцию, кораническую семантику и суфийскую метафизику.

Ключевые слова: Имадеддин Насими, волосы, кудри, суфизм, хуруфизм, хаблюл-матин, кораническая символика.

Khadija HEYDAROVA

Sufi Terms and Expressions in the “Hair” Concept in Nasimi’s Works

Abstract

The article explores the Sufi, Hurufi, and Qur’anic interpretations of the concept of “hair” in the poetry of Imadaddin Nasimi. In classical Sufi tradition, hair symbolized the hidden essence and the incomprehensibility of the Divine, often associated with the Prophet Muhammad’s blessed hair and metaphorically with the Qur’an. Nasimi expands this symbolism, presenting “hair” as a metaphor for the Qur’an, its verses, the “strong rope” (Āl ‘Imrān 103), and divine guidance. The study systematizes synonyms, metaphors, phraseological expressions, and Qur’anic quotations (*ḥabl al-matīn*, *‘urwat al-wuthqā*, *wa-l-mursalāt*, *wa-sh-shams*, etc.). In his poetics, hair is linked to the *istiwā* line, the *rayḥānī* script, and symbolic forms such as *sūnbūl*, *zulf-i-jīm*, *zulf chövkān Yār*, and *mishk-i Khata*. The motif of fragrance reflects the “spiritual scent” of divine knowledge. The article concludes that hair/curl imagery in Nasimi’s works functions as both aesthetic device and carrier of Hurufi concepts, Qur’anic semantics, and Sufi metaphysics.

Keywords: Imadaddin Nasimi, hair, curl, Sufism, Hurufism, *ḥabl al-matīn*, Qur’anic symbolism.